

UNELE PROBLEME ISTORICE ALE DREPTULUI ROMAN ÎN GÎNDIREA LUI NICOLAE IORGA

— Cu prilejul comemorării a 25 de ani de la moartea sa —

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

Cu prilejul comemorării sfertului de secol ce s-a scurs de la tragica dispariție a lui N. Iorga, voim să însemnăm pentru cititorii Studiilor Clasice, în câteva pagini de simple reflecții fără pretenția de a alcătui o expunere sistematică și exhaustivă, principalele idei ale marelui istoric despre trăsăturile generale și dezvoltarea dreptului roman, cele mai multe înfățișate de autorul lor în incidență cu alte teme sau probleme studiate în principal.

În cadrul studiilor sale de istorie socială, pe care le-a cultivat cu rezultate atât de răsunătoare, N. Iorga, fără a avea o pregătire tehnică de jurist, ca alți istorici, mai ales din generația predecesorilor săi, a izbutit să dea în materie de istoria dreptului o contribuție peste care astăzi nu se poate trece și care a fost stăruitor pusă în lumină, cu prilejul recenteii comemorări¹. Pe de altă parte, declarându-se singur un « nespecialist » în istorie antică, a reușit, în volumul *Observații*² din 1916 și în primul volum din *Essai d'une synthèse de l'histoire universelle*, să se înscrie printre istoricii antichității la care specialiștii vor reveni mereu cu interes și cu folos³.

Cu aceste două titluri strălucite, nimic mai firesc decât să găsim — nu în ultimele două lucrări citate — ci în numeroase locuri din prodigioasa operă a lui N. Iorga, — teze, reflecții, observații critice, poziții care privesc direct sau indirect dreptul roman și alcătuiesc pînă la un anumit punct un fel de concepție sau doctrină romanistică de ansamblu, organic integrată în viziunea sa istorică generală⁴, de *medievalist prin vocație*, după justa caracterizare a profesorului M. Berza⁵.

Cunoașterea mai de aproape a acestei viziuni, ca atare, și meditarea ei, ni se par nu numai utile, dar și necesare atât pentru istorici, pe de o parte, cit și pentru romanisti și istoricii dreptului în general, pe de altă parte. Și unii și alții vor putea astfel să-i aprecieze aspectele pozitive și

¹ Vezi paginile comemorative ale lui George Fotino (*Revue roumaine d'histoire*, 1966, nr. 6), Gh. Cronț și Ovid Sachelarie, și ale scriitorului acestor rinduri (*Studii*, 1966, nr. 6).

² *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, București, 1916; cf. *Moyen-âge et antiquité*, în *Scintia*, 1930, p. 187—196 (Milano); pentru cele 18 caiete manuscrise din *Istoriologia umană*, privind Orientul antic, vezi D. M. Pippidi, *Nicolas Iorga, historien de l'antiquité*, în *Revue hist. du Sud-Est. europ.*, XXII, 1945, p. 63 și *Revue historique du Sud-Est européen*, XXIII, 1946, p. 21—30.

³ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 37—66.

⁴ *Essai*..., I, *Histoire ancienne*, Paris, 1926.

⁵ N. Iorga, *historien du moyen-âge*, în *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XX, 1943, p. 29.

să-i discute critic părțile caduce. Acestea din urmă, de altfel, așa cum se întâmplă totdeauna la N. Iorga, nu încetează de a fi mai puțin sugestive și fecunde prin problemele suscitade și prin progresul de gândire innoitoare la care constring pe cititorul atent.

I. *Caracterul organic al dreptului roman în raport cu lumea sclavagistă antică.* Dacă în societatea feudală și modernă (capitalistă), N. Iorga a apreciat cu mare severitate și negativ rolul istoric al dreptului roman, el a adoptat cu totul altă poziție atunci când a privit acest drept în cadrul antichității sclavagiste în care apăruse *organic* și contribuise la marile realizări istorice ale acestei lumi, scump plătite de masele populare, de la sclavi la micii meșteșugari, trecând prin micii producători agricoli. În această soluție, N. Iorga a fost consecvent cu concepția sa idealistă despre organicitatea și originalitatea formelor de viață socială, concepție pe care, restrictiv și nu fără unele contradicții, a aplicat-o și dreptului roman, pe care l-a socotit că s-a dezvoltat *organic* și cu un rol pozitiv numai în lumea păgînă, pînă în pragul codificării lui Iustinian.

Pentru N. Iorga, de pildă, disciplina romană⁶ s-a putut menține timp de secole fiindcă « din tradiția familiară, mai mult decît din influența religioasă orientală a etruscilor, a ieșit acel drept roman, produs organic al acestei societăți, așa încît Roma nu s-a supus unei forme de împrumut, ci elementului esențial ieșit din gîndirea ei juridică, menită a fi normă atîtea veacuri, în mare parte și astăzi, pentru toată omenirea »⁷.

Nu vom stărui aici asupra obiecțiilor ce se pot aduce tezei că dreptul se naște din gîndirea juridică a poporului respectiv, o asemenea gîndire neexistînd și nemanifestîndu-se socialmente decît o dată cu dezvoltarea dreptului în cadrul formelor acestui drept.

Universalitatea dreptului roman este just subliniată, dar tocmai în logica idealismului lui N. Iorga ea rămîne inexplicabilă, altfel decît dacă admitem — așa cum, de altfel, a ajuns s-o facă marele istoric — existența unor îndelungi perioade istorice lipsite de organicitate, și în care un drept străin, neorganic, se poate impune și poate domina dezvoltarea istorică. Inexplicabilă rămîne și organicitatea dreptului roman — « produs al gîndirii juridice romane » — pentru întreaga lume sclavagistă, fără a mai evoca aici problema împrumuturilor făcute de romani elenismului și Orientului, sau problema rezistenței pe care dreptul roman a întîlnit-o în cuceritoarea și nivelatoarea sa pătrundere în toată lumea mediteraneană. Întîlnim aici, în analiza gîndirii lui N. Iorga, una din dificultățile cele mai semnificative ale idealismului istoric⁸ în general, și anume imposibilitatea de a rezolva satisfăcător raportul dialectic dintre *real* și *necesar*⁹. Deși, la un moment dat, N. Iorga declara că triumful dreptului roman se datorește faptului că el a fost *necesar*⁹. Numai că în forme și cu funcțiuni diferite, a fost necesar și atunci cînd N. Iorga îl declara organic, în raport cu lumea antică, și atunci cînd era considerat un *corp străin*, un factor de alterare, ca drept receptat, de la Iustinian pînă la codul civil german din 1900.

II. *Dreptul roman, ca element de relativă continuitate între antichitatea clasică și evul mediu.* Se știe că una din tezele fundamentale ale gîndirii istorice a lui N. Iorga o constituie originalitatea și vocația de creație — de esență populară — a evului mediu¹⁰. Aceasta nu l-a condus

⁶ Vezi *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 318: « formația de total, pe o așa de strictă disciplină care a fost Roma ».

⁷ *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 321.

⁸ Asupra metodei lui N. Iorga, vezi în general *Introduction à l'histoire de l'historiographie roumaine jusqu'en 1948*, de V. Maciu, St. Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu și P. P. Panaitescu, 1964, p. 71 — 72; 80 — 82; M. Berza, *N. Iorga*, Ed. didactică și ped., București, 1965, p. 43 — 50.

⁹ Pentru necesitatea imperialismului roman, considerat ca un fel de imperialism țărănesc, vezi *Observații . . .*, p. 187 — 188.

¹⁰ *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du moyen-âge*, Bucarest, 1913; *Probleme de istorie universală și românească*, Vălenii-de-Munte, 1929; vezi M. Berza, *N. Iorga, istorien du moyen-âge*, București, 1943; idem, *N. Iorga*, București, 1965.

însă să treacă sub tăcere elementele de continuitate între lumea antică și cea medievală, legate tocmai de unele forme ale vieții juridice, la care se referă de altfel și citatul precedent. « Ce monde du moyen-âge, scribe marele istoric, tout en fixant les principes brefs et durs des *leges barbarorum*, restait assoiffé de la justice romaine, qu'il arriva à découvrir dès avant l'an mille, d'autant plus que l'Orient n'avait jamais abandonné l'ancien droit, pendant longtemps enseigné en latin »¹¹.

Tot așa de clar este formulat rolul ideii imperiale în evul mediu, cu rădăcinile ei romane, precum și moștenirea romană — inclusiv cea juridică — preluată de biserică: Imperiul, jinduit de toate popoarele din Europa și din Asia, « c'est la vraie unité du Moyen-Âge », în timp ce « l'Église n'est que l'autre forme, plutôt même un *revers*, de la perpétuité romaine », deoarece biserica despre care se va spune în evul mediu că trăiește sub *iure romano*, « se soumettait aux conditions de vie romaine. Elle vainquit l'Empire en se substituant à lui, en le remplaçant et en le perpétuant »¹². Într-adevăr, pentru N. Iorga creștinismul a fost o nouă formă de imperialism¹³: « cet Empire nouveau de l'Église »¹⁴.

Cît privește ideea imperială, se știe că ea a servit lui N. Iorga pentru a caracteriza aspectul autocratic al domniei la români, socotind că din forma latentă sub care Imperiul supraviețuia la nordul Dunării *va ieși mai târziu caracterul imperial al puterii voievozilor*¹⁵. Teză indirect justă, în măsura în care nu minimizează forma bizantină, în care ideea imperială și-a exercitat acțiunea în Răsărit, precum și puternicele trăsături feudale care, împreună cu *autocratismul*, fac din domnia românească o unitate dialectică, ireductibilă la ideea imperială romană. În ceea ce privește primul aspect, N. Iorga în numeroasele sale studii asupra Bizanțului a avut prilejul să învedereze și legătura concepției române despre domnie cu *autocratorul* de tip bizantin, el însuși continuator al împăratului roman. Cît privesc elementele feudale, se știe că N. Iorga a avut principal în această problemă o poziție negativă deși, pe de altă parte, a fost unul din rarii istorici ai vremii sale care să vorbească de un feudalism bizantin¹⁶.

Ca o teză generală, ilustrată în textul său prin numeroase exemple pe care, de la J. Flach încooace, romaniștii le-au acumulat într-o masă impresionantă, N. Iorga conchide asupra continuității: « nu se poate spune . . . că în evul mediu ar fi existat o vreme cînd principiile de drept roman au dispărut cu desăvîrșire »¹⁷.

III. *Rolul istoric al lui Irnerius și al școalei de drept roman de la Bologna*. O discuție adîncită, ce nu poate fi făcută aici, ar merita tezele lui N. Iorga privitoare la ceea ce se numește adesea « renașterea boloneză » a dreptului roman în Occident în secolul al XII-lea. Se cunoaște concepția foarte personală — care astăzi nu poate să nu întilnească rezerve — despre « închiderea evului mediu » expusă de N. Iorga îndeosebi în *Probleme de istorie universală și românească*¹⁸: Evul mediu ar fi intrat în declin o dată cu principiul care i-ar fi dat naștere și care i-a însuflat forța necesară pentru a se menține timp de secole, anume puterea creatoare a maselor populare. Or,

¹¹ *La « Romania » danubienne . . .*, Bruxelles, 1924, p. 38.

¹² *Les bases nécessaires . . .*, p. 12—15; *Probleme . . .*, p. 25: « Prin ea (biserica) se transmite și o mare parte din dreptul de odinioară ». Asupra locului *ideii imperiale* în concepția lui N. Iorga despre antichitate, vezi excelentele pagini ale profesorului D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 38—39 și *passim*.

¹³ *Observații . . .*, p. 180.

¹⁴ *Moyen-âge et antiquité*, p. 190.

¹⁵ V. M. Berza, *N. Iorga, historien du moyen-âge*, București, 1943, p. 16 și N. Iorga, *Les bases nécessaires . . .*, p. 35; *Probleme de istorie univ. și rom.*, p. 31 și *Le caractère commun des institutions du Sud-Est européen*, București, 1929, p. 38.

¹⁶ *Y a-t-il eu un moyen-âge byzantin și Le village byzantin*, în *Études byzantines*, I, p. 300—311; II, p. 375—412, București, 1940.

¹⁷ *Dezvoltarea așezămintelor . . .*, I, 1920, p. 173.

¹⁸ P. 46—49.

pentru N. Iorga, deja în secolul al XII-lea, în Italia, « marea democrație organică a evului mediu » este încheiată și, la sfârșitul acestui secol, la Bologna, școala lui Irnerius predica necesitatea de a se reveni la dreptul roman: împărat și supuși; cel ce comandă și cei ce ascultă; împotriva acestora din urmă, legi și funcționari (de stat: imperiali, regali); nici alegere, nici delegare, nici drept obișnuielnic, nici adaptare lentă, organică, la realitățile mereu schimbătoare. Iată formulările în general juste prin care N. Iorga sugerează noua etapă istorică, în care dreptul roman devenea un factor de evoluție în mina puterii monarhice cu crescînde tendințe de centralizare, care va duce la monarhia absolută a lui Ludovic al XIV-lea, precum și în mina unei burghezii care va începe să se afirme tocmai în orașele italiene. Această burghezie, sprijinită de stat, va avea nevoie, pentru producția de marfă, pentru schimburile interne și externe, pentru economia ei bănească și pentru proprietatea privată mereu consolidată, de aplicarea creatoare a anumitor părți din dreptul roman, pe care Irnerius, bolonezii și adepții lor din toate țările de receptare romanistică, le vor cultiva, aplica și adapta noii societăți *feudale*, în sinul căreia se naștea noua lume a burgheziei și relațiile noi de tip capitalist.

IV. *N. Iorga între trecut și viitor.* N. Iorga n-a fost niciodată un *laudator temporis acti* necondiționat, un tradiționalist pentru tradiția în sine. Organismul lui fundamental, simțul viu pentru formele locale, autohtone de viață, pentru puterea de creație a maselor populare, accentul pus pe continuitatea dezvoltării istorice, însemnau, desigur, o anumită neînțelegere și chiar o teamă funciară față de necesarul element revoluționar al istoriei societăților umane¹⁹. Dar N. Iorga rămîne încontinuu preocupat de mersul înainte al societății, de prevederea dezvoltării ei viitoare, pentru a cărei înțelegere și promovare activă, generoasă, cere istoricului să se plece adînc și cuprinzător asupra trecutului, cu via conștiință a tuturor problemelor și exigențelor prezentului, pe care nu-i este îngăduit să-l ignoreze, să-l disprețuiască, să-l sacrifice unei evaziuni paseiste, pe care el, în mod deliberat, n-a cultivat-o niciodată. Trecut sau viitoare, dezvoltarea organică a fost pentru N. Iorga indisolubil legată de prezența și acțiunea spontan creatoare a maselor populare, pe care însă a avut tendința să le identifice cu țărănimea, căreia astfel îi acorda o misiune fundamentală și în lumea modernă, după ce definise societatea romană ca produsul unui imperialism țărănesc²⁰.

« Cine apără un trecut în imobilitatea lui, avertiza N. Iorga încă din 1916, cade. Numai cine apără trecutul în tradiția sa, capabilă de a purta fructe în prezent, numai acela biruiește »²¹. Sau, în altă parte: « Nu ajunge să ne întoarcem la trecut ca forme, ci trebuie să se creeze din nou viața care a dispărut din aceste forme, pentru ca să însușească formele în care n-a fost niciodată viață »²². Bineînțeles, este vorba de crearea unei *vieți noi*, nu de reconstituirea arheologică, artificială, a vieții dispărute, de altădată. Și în materie juridică, N. Iorga a cerut istoricului să aibă « simțul neconținut al dezvoltării »²³.

V. *Dreptul roman și dreptul popular românesc.* În ceea ce privește raportul istoric între dreptul roman și dreptul românesc popular, intruchipat în dreptul *nescris*, în *obiceiul pămîntului* sau *legea țării*, N. Iorga a insistat judicios asupra deosebirilor profunde care existau între aceste două sisteme. Pentru el, dreptul trac și iliric au lăsat o moștenire atît de vie, încît ea a putut

¹⁹ Element pe care totuși Iorga l-a simțit sub o formă vitală foarte caracteristică, scriind: « O viață uriașă, în plină transformare tumultuoasă și roditoare cere pentru sine totul și distruge ceea ce nu i se dă. Multimile nu mai sînt ceva care să corespundă sclavilor antichității, închiși în temnița ignoranței și în aceea a ergasteriilor. Dacă ne vom coborî la ele, cu fiecare pas ne vom simți de fapt înaintați » (*Generalități* . . . , p. 141—142, 1920).

²⁰ *Observațiile unui nespecialist* . . . , p. 170—171.

²¹ *Ibid.*, p. 172.

²² *Originea formelor vieții contemporane*, București, 1934, p. 69.

²³ *Generalități* . . . , p. 160.

rezista « dominației oficiale a unui sistem », adică cel roman, care ar fi avut ca « punct de plecare alte principii și era orientat către alt ideal de echitate și justiție »²⁴. Pe această linie de dezvoltare, dreptul românesc, izvorit din originalitatea vieții populare a satelor românești medievale, a rămas deosebit de principiile romane și de obiceiurile feudale²⁵ (subînțeles: germanice, apusene). La români, influența romană, sub formă de *leges barbarorum*, n-a avut loc²⁶. Toate acestea nu l-au împiedicat pe N. Iorga să pună în lumină originea latină a unui important vocabular juridic al satelor românești²⁷ și îndeosebi continuitatea dezvoltării istorice a structurii sociale a acestor sate și deci a instituțiilor lor juridice, de la traci și daci, pînă la organizarea statelor feudale românești, cărora însă Iorga nu le recunoștea un caracter feudal pînă în plin secol al XVII-lea. Că această continuitate a luat la N. Iorga, în 1905, 1911 și 1925, forma unei ipoteze despre originea tracă a dreptului românesc, ipoteză care i se va părea mai puțin necesară în 1935, rămîne un detaliu, deoarece ideea continuității n-a fost niciodată pusă în discuție. Prin abandonarea ipotezei trace, Iorga a înțeles pur și simplu să pună accentul pe rolul determinant, creator din punct de vedere românesc, al proceselor din secolele VIII — IX, în comparație cu acțiunea momentului « originar » din perioada traco-dacă²⁸.

VI. *Dreptul roman și dreptul bizantin*. În repetate rinduri, N. Iorga, a cărui contribuție la istoria Bizanțului rămîne una din cele mai importante și originale, a avut prilejul să caracterizeze pe scurt, fără discuții și analize tehnice, de amănunt, raporturile dintre dreptul roman și dreptul lui Iustinian, dintre acesta și dreptul bizantin « pur », precum și locul legislației împăraților din dinastia macedoneană în cadrul dreptului bizantin.

« Legislația lui Iustinian, scria N. Iorga în 1921, era în foarte mare parte arheologie, formalism, iluzie; însuși Iustinian își dădea foarte bine seama că aceea ce se cuprinde în codul său nu se mai putea aplica societății contemporane. Societatea pentru care se făcuse codul era societatea păgînă ». A trebuit să adauge Codului propria sa legislație creștină din Novele. « Și apoi au venit Novelele lui Leon cel Înțelept și ale lui Vasile »²⁹.

În corpurile dreptului bizantin propriu-zis — identificat cu cel izvorit din realitățile Bizanțului între Iustinian și dinastia macedoneană³⁰ — N. Iorga prezintă dreptul roman preluat de Iustinian

²⁴ *Anciens documents de droit roumain*, Paris — București, 1930, p. III.

²⁵ *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor și politica agrară a fărâșilor românești*, București, 1908, p. 5.

²⁶ *Probleme...*, p. 30 și *Originea formelor vieții contemporane*, București, 1934, p. 98. În aceste *leges*, care codificau, în stil roman, obiceiurile tribunilor respective pe cale de a-și organiza un stat, Iorga pune accentul pe influența « deformantă » a dreptului roman, deși, cum am arătat, în altă parte nota aspirația acestor triburi spre ordinea și justiția romană. Procesul, complex, nu este susceptibil de un răspuns simplificator.

²⁷ *Rumänische Seele*, Jena — Leipzig, 1933, p. 9.

²⁸ *Probleme...*, p. 31; *Les origines...* (citată la nota 31), p. 22.

²⁹ *Originea formelor vieții contemporane*, București, 1934, p. 96 — 97.

³⁰ Și către care merg, în mod evident, simpatiile lui N. Iorga, care acuza pe împărații dinastiei macedonene că au schimbat înseși bazele dreptului bizantin, probabil prin revenirea cunoscută la dreptul lui Iustinian, prea marcat de dreptul străin, al Romei. Vezi *Origines et originalité...*, p. 21 — 22; *O altă istorie contemporană*, București, 1933, p. 44; Teodosiu al II-lea, Iustinian, Leon al VI-lea și Vasile Macedoneanul sînt înfățișați ca voind să impună dreptul păgîn al Romei devenită unitară, amestecului de oameni guvernați din Constantinopol. În realitate, este vorba de folosirea dreptului roman și a dreptului etatic, scris, ca factor de disciplinare în politica centralizatoare a împăraților, care tocmai voiau să combată cauzele de destrămare ale societății bizantine. S-ar părea că pentru N. Iorga politica justă ar fi fost o fidelă oglindire în drept a stărilor de dezagregare și a lipsei de unitate din societatea bizantină. Ceea ce se poate discuta, este de a ști dacă măsurile legislative, de aplicare ea însăși relativă, puteau remedia cauzele procesului respectiv, așa cum s-a dovedit că n-au putut-o face.

ca un drept teoretic, neorganic, străin: « Iustinian a decretat lucruri foarte frumoase, pentru că voia să fie un fel de August, să reînnoiască dreptul roman așa cum era în momentul celui mai mare triumf al său, când era acceptat de toată lumea, când toată lumea ținea de principiile acestui drept. Numai că acest drept a fost revăzut, schimbat în mare parte de Iustinian el însuși. Ceea ce rămânea era mai ales de consultat din cauza noului introdus pentru nevoile societății »³¹. Contradicția rezida pentru N. Iorga în faptul că dreptul roman vechi era păgîn, iar societatea din vremea lui Iustinian era creștină, avînd nevoie de principii care depășeau dreptul roman. Observația este justă — sub rezerva definirii conținutului social al principiilor creștine — și de aceea unul din meritele lui Iustinian constă tocmai în faptul că peste o anumită *tendință arhaizantă*, unanim recunoscută, a adaptat dreptul roman, nu numai în *Novele*, nevoilor noii societăți creștine bizantine, în curs de feudalizare. Nu întîmplător legislația lui a rămas punctul de plecare al dreptului bizantin și dinastia macedoneană a putut reveni la această legislație, pentru nevoile societății contemporane, fără a reînvia dreptul păgîn al Romei antice.

Dacă în locul opoziției: păgîn-creștin și a unui contrast între idealul de justiție antic și cel medieval — amîndouă de altfel folosindu-l pe Aristotel și pe jurisconsulții romani într-o măsură considerabilă — s-ar fi analizat structurile economice și sociale în funcțiunea lor de clasă, s-ar fi putut stabili între cele două *tipuri istorice* de societate, cea sclavagistă și cea feudală, elemente comune care explică astăzi îndestulător utilizarea creatoare a moștenirii sclavagiste, inclusiv și în primul rînd a dreptului roman. Este într-aceasta una din limitele gîndirii istorice a lui N. Iorga, dar necesitatea depășirii ei rezultă din însuși felul cum marele istoric pune problemele aici analizate.

VII. *Poziția lui N. Iorga față de receptarea dreptului*. Atît în prodigioasa sa operă din domeniul istoriei românilor³², cît și din acela al istoriei universale³³, N. Iorga, care a adus o contribuție importantă la studiul istoric al dreptului românesc, nu putea să nu abordeze procesul epocal al receptării dreptului roman (respectiv a dreptului romano-bizantin) în evul mediu și în lumea modernă.

N. Iorga nu folosește niciodată termenul de *receptare* și în mod evident nu pornește de la discuția critică a concepțiilor istoricilor dreptului și ale romaniștilor în această problemă. Am văzut mai sus în ce fel se oglindeau la el unele aspecte pozitive ale receptării dreptului roman, în lumea regatelor barbare, în orașele italiene din secolul XII sau în monarhiile feudale pe cale de centralizare.

În cadrul istoriei românilor, N. Iorga a minimizat totdeauna receptarea romano-bizantină anterioară secolului al XVII-lea. Pentru aceea care începea cu marile pravele de la mijlocul acestui secol și care îmbina dreptul bizantin cu cel romanistic apusean (prin Farinaccius), N. Iorga în 1904 a găsit caracterizări în esență juste, scriind nu fără unele idealizări caracteristice: « Pînă atunci judecata se făcuse după bunul simț, după cumințenia judecătorului, răzimată pe datină, pe « obiceiul pămîntului », nescris. Acuma însă locuitorii țării se înmulțesc, bogăția lor era mai mare. Străinii din multe părți erau aduși de interesele lor și aduceau piri, uneori foarte încurcate, înaintea

³¹ *Les origines et l'originalité du droit populaire roumain*, București, 1935, p. 21; cf. *O altă istorie contemporană*, 1933, p. 44, unde opera legislativă a lui Bonaparte, admiratorul antichității, mai ales a celei romane, este comparată cu ceea ce făcuse « Iustinian, doritor de a se întoarce la Roma latină a lui August, și printr-o operă de armătură juridică a societății în care trăia, și capabil de a închide ochii asupra prezentului pentru a face o întreagă construcție de caracter antic, oricare ar fi să-i fie soarta ». Reproșul adresat lui Napoleon se aplica deci și lui Iustinian: « Lipsit de orice simț al dezvoltării istorice, al relativităților organice, el credea că o astfel de revenire la un trecut... e posibilă » (*ibidem*).

³² Vezi comunicările academicienilor C. Daicoviciu și Andrei Oțetea la ședința comemorativă din 27 nov. 1965, la Academia Republicii Socialiste România (Studii, 1965, nr. 6).

³³ Vezi Al. Elian, comunicarea la ședința comemorativă citată în nota precedentă (*ibid.*).

« județelor » moldovenesti; viața socială nu mai înfățișa simplitatea patriarhală de odinioară: ea cerea dezlegări pentru care n-ajungea tradiția trecutului și înțelepciunea domnilor și a boierilor. Cînd și cînd, cite un judecător va fi căutat în Nomocanoane, în Pravile, dintre care se păstrează unele manuscrite și la noi. Un domn ca Radu Mihnea va fi deschis chiar adeseori pe Vlastaris, Harmenopulo și Zonaras. Lucrarea de compilație și traducere a logofătului (Eustratie în Moldova, folosită apoi și în Țara Românească, n.n.) era în adevăr folositoare, căci nu dădea, ca Pravila de la Govora, numai prescripții de canoane pentru clerici; ea trebuia să întregască știința și pătrunderea celor chemați de a descurca și hotări pricinile »³⁴.

Ulterior, N. Iorga și-a elaborat mai larg și a formulat mai sistematic teoria despre dreptul popular românesc, despre originalitatea lui fundamentală și despre necesitatea de a se realiza și în dreptul românesc al prezentului și al viitorului o originalitate legată organic de aceea a vechiului drept românesc, obișnuielnic, cu excluderea influențelor străine deformatoare, datorită și dreptului romano-bizantin, dar mai ales dreptului abstract individualist, orășenesc, al Apusului, drept construit în mod artificial cu un material de drept roman desprins de realitățile organice care îi dăduseră naștere la Roma³⁵. În această perioadă, care se întinde între cele două războaie mondiale, N. Iorga a ajuns să prezinte în culori negative procesul epocal al receptării dreptului roman, condamnîndu-l de pe pozițiile unei concepții în parte discutabile despre originalitate și imitație în drept. Or, față de generalitatea receptării în Europa, învinuirea de neoriginalitate adusă dreptului românesc din secolele XVII—XIX, ar trebui extinsă majorității popoarelor europene, căutîndu-se — dacă ar fi cazul — o explicație³⁶ științifică a acestui vast proces de abdicare de la originalitate, proces concomitent cu atîtea creații remarcabile, în alte domenii, ale popoarelor respective.

Modul nou, creator — cu funcțiune *feudală* sau *burgheză-capitalistă* — în care dreptul roman a fost dezvoltat și folosit în evul mediu, ca mod de formare a unui din importante sisteme de drept ale societății respective (dreptul receptat)³⁷ pune sub semnul întrebării unele din afirmațiile unilaterale ale lui N. Iorga, care se știe că a condamnat energic influența dreptului roman asupra Codului Napoleon³⁸. Același lucru se poate spune despre folosirea puternicii baze romani-

³⁴ *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, în *Studii și documente*, VII, 1904, p. CLX—DLXI.

³⁵ Vezi, de pildă, Prefața la Georges Fotino, *Contribution à l'étude des origines du droit coutumier roumain*, Paris, 1925, p. II; *Caracterul dreptului românesc*, în *Gazeta Juridică*, 1930, p. 4; *Anciens documents de droit roumain*, 1930, Introducere; *Origines et originalité...*, 1935, p. 23.

³⁶ Pe care N. Iorga n-o încearcă nicăieri, opinînd numai, undeva, că lumea modernă a sfîrșit prin a avea (cu gînditori organiciști ca și el însuși) un simț mărit și mai conștient al originalității și organicității formelor de viață socială, subînțelegîndu-se că alte epoci l-au putut poseda mai puțin. Evul mediu, ar fi fost, pentru N. Iorga, spontan în puternica cristalizare a originalității sale.

³⁷ Iată cum își reprezenta N. Iorga (*Moyen-âge et antiquité*, p. 190), conflictul între civilizația antică, devenită sterilă, și infinitele posibilități de creație ale evului mediu: «... l'antiquité, conservée avec soin, est une chose qu'on ne peut plus développer. Ces éléments d'emprunt, de pure tradition sont désormais stériles. Le latin ne progresse comme puissance d'expression que parce qu'on l'adopte, ou se l'assimile, ou l'adapte à des idées nouvelles et à des sentiments jusqu'alors inconnus. Il y a, et il aura de plus en plus... à l'encontre du caractère purement formel, figé en formules, de la Renaissance du XV-e et XVI-e siècles, une possibilité infinie de création ».

³⁸ *Dezvoltarea așezămintelor...*, III, p. 25; *Originea formelor vieții contemporane*, București, 1934, p. 94—101; cf. p. 100: redactorii codului Napoleon ar fi trebuit să plece de la *rostriile medievale*, de la *dreptul viu* (practica medievală și contemporană), ca să ajungă la dreptul scris, nu de la dreptul roman. De remarcat că la 1804 s-a realizat în Franța tocmai o astfel de sinteză (în sud, dreptul roman era de secole cutumă locală) între dreptul scris și cutumă, deschizînd totodată burgheziei căile noi și antif feudale — de care avea nevoie, și pe care dreptul revoluționar, precedent, le realiza cu metode mult mai radicale.

stice a dreptului apusean «receptat» în țările române în cursul secolului al XIX-lea. Aceasta cu atât mai mult cu cât nu se poate dovedi concret ce soluții viabile putea furniza obiceiul nescris de obștea țărănească din secolele X—XIV, pentru rezolvarea complexelor probleme economice, sociale și politice ale societății românești din secolele XIX și XX.

În realitate, poziția lui N. Iorga nu trebuie interpretată, credem noi, într-un sens mecanic, vulgar, ca o cerință de fidelitate literară față de dreptul «organic» al unui îndepărtat trecut și ca o închidere față de orice contact cu mersul înainte al întregii umanități. Originalitatea dreptului, pentru care N. Iorga a luptat, selecția critică severă a împrumuturilor străine, respingerea cosmopolitismului superficial sau util numai elementelor dominante din trecut, au constituit în gândirea marelui istoric adevărate *idei-forșă*. Ele erau susceptibile de a exprima, printr-o înțelegere mai adâncă și mai științifică, tendințe fecunde, orientări mereu valabile, ca unele ce pun accentul pe acțiunea determinantă a realităților sociale locale, pe puterea creatoare a poporului nostru de a-și rezolva în primul rând cu propriile sale mijloace, dar fără o imposibilă izolare, problemele de bază ale vieții sale sociale și juridice.

VIII. *Actualitatea problemelor de originalitate a dreptului, a opoziției între dreptul viu și dreptul oficial, a noțiunii de drept popular*. Nu putem încheia aceste observații comemorative, fără a arăta că ideile lui N. Iorga în materie de drept, și deci și cele cu privire la problemele dreptului roman, se luminează în mod sugestiv, dacă sînt plasate într-un context romanistic mai larg, adică într-un context de istorie generală a dreptului, ceea ce N. Iorga n-a făcut totdeauna.

Astfel, el a folosit mult, în cadrul unei ample teorii, noțiunea de drept popular. Or, este vorba de o noțiune cu origine veche, dar căreia în deceniul în care N. Iorga își făcea studiile în Germania și în Franța, Ludwig Mitteis³⁹ îi dăduse o nouă și răsunătoare actualitate, care nu este nici astăzi epuizată în romanistică și în bizantinologie. Mitteis a ridicat, în termeni care au dobîndit o importanță epocală, opoziția între dreptul oficial scris al imperiului (*Reichsrecht*) și dreptul popular (*Volksrecht*) din provinciile orientale ale statului roman⁴⁰. Ulterior, s-a introdus și noțiunea de *Vulgärrecht*, deosebită de aceea de drept popular, și, fapt semnificativ, ea apare spontan și la N. Iorga, deși analizele romaniștilor actuali ajung la o mai mare precizie în minuțierea tuturor acestor noțiuni.

În orice caz, opoziția între dreptul scris, oficial, abstract și dreptul concret, viu, popular, care revine atât de des sub pana lui N. Iorga, a căpătat astăzi o importanță atât de mare, încît romaniștii (J. Gaudemet), bizantinologii (P. I. Zepos, N. S. Svoronos) și istoricii dreptului cer pentru dreptul clasic ca și pentru perioada bizantină, în general, cercetarea atentă, în limita surselor prea sărace, a acestei opoziții, pentru a se pune capăt teoriilor bazate pe cunoașterea și rafinarea exclusivă a textelor juriconsulților profesioniști și a dispozițiilor de lege.

Codul civil francez, «una din cele mai remarcabile opere de legislație pe care le-a cunoscut lumea», este totuși considerat de N. Iorga drept o codificație care, «distruge tradiția proprie franceză, pune în loc vechile norme romane», cu o funcțiune individualistă, orașenească, anarhică, egoistă (*Dezvoltarea așezămintelor* . . . , III, 1922, p. 25).

De altfel N. Iorga precizează că «reformatorii lui Bonaparte au luat dreptul roman și nu izvoarele lui, ci în forma dată de Iustinian au luat această veche haină din garderoba Bizanțului și au aplicat-o societății moderne, care a fost prinsă astfel ca într-o cămașă de fier». Critica lui Iorga devine un elogiu: redactorii codului au folosit nu un drept roman anacronic, ci dreptul roman organic dezvoltat timp de un mileniu, pînă în ajunul revoluției (*Originea formelor vieții contemporane*, 1934, p. 97).

³⁹ *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, 1891 (reimpr. 1935).

⁴⁰ Această opoziție în special pentru dreptul lui Iustinian și pentru legislația napoleoniană, N. Iorga o denunță astfel: «oricum, nu e bine ca o societate să fie în continuă luptă ascunsă cu dreptul oficial care o cîrmuiește» (*O altă istorie contemporană*, 1933, p. 45).

Această nouă orientare reprezintă o confirmare a justetei uneia din marile intuiții ale lui N. Iorga în materie de istorie a dreptului, intuiție pentru a cărei semnificație s-a referit adesea elogios la cercetările sociologice de teren, făcute de juristul austriac Eugen Ehrlich, în cadrul concepției acestuia despre existența unui drept viu, liber (*lebendiges, freies Recht*) în societatea modernă.

Tot așa de interesant ar fi să se compare accentul pus de N. Iorga pe formele dreptului popular cu amploarea discuțiilor care se poartă astăzi în romanistică (E. Levy, Max Kaser, F. Wieacker, J. Gaudemet, B. Paradisi) și în bizantinologie (Congresele XI de la München și XII de la Ochrida) în jurul acestor forme de drept, discuție la care bizantinologii sovietici aduc o interesantă contribuție critică. Cum asupra semnificației lor am avut prilejul să stăruim chiar în această revistă⁴¹ sau în alte studii recente⁴², ne vom limita aici să notăm cât de sensibilă era gândirea lui N. Iorga la captarea problematicii noi și de viitor a dezvoltării istorice. De aceea nimic nu ni se pare mai just decît ca istoricii români să asigure contribuției lui N. Iorga, în dezbaterile actuale cu privire la drepturile populare, locul ce i se cuvine. Tot așa, romanistii români și istoricii vechiului drept românesc vor avea prilejul să-și clarifice și să adîncească multe din pozițiile lor de bază, revenind din cînd în cînd la discuția fecundă a tezelor romanistice care îmbogățesc și ele, în felul în care am încercat să arătăm în aceste pagini de lucidă pietate, opera prodigioasă a lui N. Iorga.

⁴¹ Studii Clasice, VI, p. 439—435.

⁴² N. Iorga și istoria dreptului românesc, în Studii, 1965, nr. 6; cf. Tr. Ionașcu și Val. Al. Georgescu, *Unité et diversité de la réception...*, în Revue des études Sud-Est européennes, 1964, nr. 1—2, p. 177, n. 59.